

მანანა ბუკია

არნ. ჩიქობავას სახ. ენათმეცნიერების ინსტიტუტი

ქართველურ-აფხაზური

ლინგვოკულტურული ურთიერთობის ისტორიიდან – III

ნაგებობების აღმნიშვნელი ლექსიკა

მშენებლობასთან, კერძოდ, ნაგებობებთან დაკავშირებული ლექსიკის შესწავლას ქართველურსა და აფხაზურში რამდენიმე ნაშრომი მიეძღვნა, მაგრამ შესაბამისი მასალის მოძიებამ ცხადყო, რომ ამ მხრივ მუშაობის გაგრძელება ახალი საინტერესო დასკვნების გაკეთების საშუალებას იძლევა ორი ეთნოსის ენობრივ-კულტურული ურთიერთობის ისტორიის კვლევის თვალსაზრისით.

ჩვენს ხელთაა ნაგებობებთან დაკავშირებული ლექსიკის აღმნიშვნელი რამდენიმე ათეული სიტყვა, რომელიც პოვნიერია ორსავე ენობრივ ერთეულში.

სამეცნიერო ლიტერატურაში მითითებულია, რომ ძველებური აფხაზური საცხოვრებელი ნაგებობანი ხუთ ტიპად იყოფა: **ა-ქაც** „წრიული ფორმის უსადირკვლო წნული სახლი“, **ა-ბეცათძე** „კუთხეებმომრგვალებული ოთხკუთხა წნული სახლი“, **ა-მასართძე** „ხის საძირკვლიანი მართლკუთხა წნული სახლი“, **ა-განჯნე** „განივი წნული სახლი“, **ა-ჯარგვალ / ა-ჯგრგვალ** „მორებით ნაგები სახლი“ (გვანცელაძე 1998: 20). ამათგან სამში ქართველური სიტყვა გამოყენებული: **ა-მასართძე** ჰიბრიდული კომპოზიტია, პირველი ნაწილი ქართველური **მესერი / მასარ-**ია, მეორე კი აფხაზური **ა-თძე** „კედელი“. ქართულ-აფხაზური კომპოზიტია **ა-განჯნე**, რომელიც ზედმიწევნით „განის სახლს“ აღნიშნავს, შდრ. გურ. **განის სახლი**, მეგრ. **განიშ ცუდე** „განის სახლი; ორთვალა სახლი, რომელსაც ერთი თვალი (ოთახი) უიატაკო, ჰქონდა, მეორე ოთახი კი ფიცრულით მოგებული“ (ქაჯაია 2001: 287). **ა-ჯარგვალ / ა-ჯგრგვალ** კი მეგრულიდანაა შეთვისებული და ეტიმოლოგიურად „მრგვალ ხეს, მრგვალ ძელს“ ნიშნავს. **ჯარგვალი** ფართოდაა გავრცელებული ქართული ენის დასავლურ დიალექტებში: **ჯარგვალი** (იმერ.) „საქონლის სადგომი ზემო იმერეთში“ (მაკალათია 1978: 69), **ჯარგვალი** (გურ. აჭარ.) „მრგვალი მორებით აგებული სახლი, ქოხი, ფაცხა“ (ღლონტი 1984: 775); **ჯანგვალი** (ლეჩხ.) „ჯარგვალი“ (იქვე, 774), სალექსიკონო ერთეულად შეტანილი აქვს საბას თავის ლექსიკონში: **ჯარგული** (BC რედაქციით **ჯარგვალი**) / **ჯირგვალი** „ესე არს ძელნი მოჭდობილნი სამოთხ კუთხედ მაღალი, ვიეთნი კიდობანად სახელს-სდებენ B. ესე არს ხე მოჭდობილი სამოთხ კუთხად, ვიეთნი კიდობანს (კიდობანად Cq) უჭმობენ“

(საბა 1993: 452, 458). მეგრულიდან შეთვისებული სიტყვა აფხაზურში კომპოზიტის ნაწილადაც გვხვდება: **ა-ჯარგაღუნე** „ქოხი“ (რალ 1964: 243), **ა-ჯარგაღლანდა** „ხის ღობე“ (კასლანძია 2005-ა: 684). ამ მასალის ანალიზის საფუძველზე თ. გვანცელაძე გამოთქვამს მოსაზრებას, რომ თანამედროვე აფხაზეთის ტერიტორიაზე დასახლების დროისთვის აფხაზები იცნობდნენ მხოლოდ პირველი ორი ტიპის წნულ საცხოვრებლებს და მშენებლობაში ჯერ კიდევ არ იყენებდნენ ხის დამუშავებულ მასალას (გვანცელაძე 1998: 21).

საინტერესოდ მიგვაჩნია ქართველური **ფაცხა** ≈ აფხაზური **ა-ფაცხა**-ს ურთიერთმიმართების საკითხი. სიტყვა წარმოდგენილია მთელ ქართველურენოვან სივრცეში: **ფაცხა** „უჭერო და უიატაკო წნული ქოხი ისლით, ჩალით და მისთანებით დახურული“ (ქეგლ VII, 50); **ფაცხა** „წნული სახლი“ (საბა 1993: 187); **ფაცხა** (გურ.) „წნელით მოწნული უჭერო-უიატაკო, ისლით დახურული ქოხი“ (დლონტი 1984: 538), **ფაცხა** (მეგრ., ლაზ.) „ფაცხა, წნელით მოწნული ქოხი“ (ყიფშიძე 1914: 335; მარი 1910: 193), **ფაცხ** (სვან.) „ფაცხა“ (თოფურია 2000: 753). ფორმები შეაპირისპირა დ. გულიამ (გულია 2004: 13). აბჟურ დიალექტში წარმოდგენილ **ა-ფაცხა**-ს ბზიფურში ენაცვლება **ა-ბეცაყჷნ** (ბლაჟბა 1964: 203). გ. მაჭავარიანი მიიჩნევს, რომ **ა-ფაცხა** აფხაზურში მეგრულიდანაა შეთვისებული (მაჭავარიანი 1966: 168). გ. კლიმოვი **ფაცხა**-ს აფხაზურიდან ნასესხობად თვლის (კლიმოვი 1986: 182); თ. გვანცელაძის შეხედულებით,

ამოსავალია ბზიფური ფორმა, **ა-ბაცა** > **ა-ბგცა** "წნელს" აღნიშნავს, **ყ~გ** < **ყ~ა** „ტალახის, ნაკელის“ აღმნიშვნელი ძირია, **კნგ** კი „სახლს“ ნიშნავს, ე.ი. ***ა-ბგცაყ~ა** აფხაზურში თავდაპირველად ერქვა ტალახით ან ნაკელით შელესილ წნელ სახლს. ***ა-ბგცაყ~ა** ფორმა უსესხებია მეგრულს (აფხ.ა-**ბგცაყ~ა** > მეგრ. ***ბაცხა** > **ფაცხა**). თავის მხრივ, მეგრული ფორმა უკუისესხა აფხაზური ენის აბჟურმა დიალექტმა, ბზიფურს კი შერჩა საკუთარი სიტყვა (გვანცელაძე 1998: 21). ჩვენი მხრივ შევნიშნავთ, რომ აფხაზურში გვაქვს ფიჩხის აღმნიშვნელი **ა-ფაცხ~** (შაყრილი 1987: 31), რომელსაც მეგრული **ფეცხ**-იდან მომდინარედ ვთვლით. **ფეცხი** მეგრულში „ფიჩხს, წნელს“ (ყიფშიძე 1914: 336; ჭარაია 1997: 135), აგრეთვე „ტოტს და ხის ტოტებისგან გაკეთებულ ცოცხს“ ნიშნავს (ქაჯაია 2002: 98). ვფიქრობთ, ძნელი არ უნდა იყოს **ფეცხი** ≈ **ფაცხა**, **ა-ფაცხ~** ≈ **ა-ფაცხა**-ს დაკავშირება არც ფონეტიკურად, არც სემანტიკურად (ბუკია 2006: 102). სიტყვა გვხვდება კომპოზიტშიც: **ა-ფაცხ~გ~არა** „ახალშობილი საქონლის დროებითი სადგომი მთის სამოვრებზე“ (ბჟანია 1962: 49).

გარდა ზემოთმოყვანილი ფორმებისა, ყურადღებას იქცევს ქართველურსა და აფხაზურში წარმოდგენილი ნაგებობების აღმნიშვნელი სხვა სიტყვები:

გალავანი „1. ქალაქის, ციხე-სიმაგრის ან რაიმე ნაგებობის გარშემო შემოვლებული კედელი; 2. ასეთი

კედლით შემოზღუდული ადგილი“ (ქეგლ II: 631); **გალავანი** „არა ზღუდე, არამედ კედელი მაგარი, გრძლად ნაგები“ (საბა 1991: 130), **გალავანი** (კახ., თუშ. რაჭ.) „id.“ (ჯავახიშვილი 1976: 99, 161, 353), **გალტუნ** / **გალტან** / **გალატან** / **გალატუნ** (სვან.) „გალავანი“ (თოფურია 2000: 163) – **ა-გალავან** „გალავანი“; აფხაზურში ქართულიდანაა შესული (ჭარაია 1912: 14), **ა-გალტან** (კასლანძია 2005: 268); გვაქვს სხვა კავკასიურ ენაშიც: **გალან** (ხუნძ.), **ღლან** (ჩეჩნ.) „გალავანი“, ასევე ოსურში: **გალტან** / **გალატუნ** / **გალათონ** „id.“ (აბაევი 1958: 507).

ნანია (მეგრ.) „ნალია, სასიმინდე“ (ყიფშიძე 1914: 286), **ნალდა** (ლაზ.) „ნალია, სასიმინდე“ (მარი 1910: 172) – **ა-ნანგრა** „ფარდული, საბძელი“ (ჯანაშია 1954: 203).

ხულა „1. ცალკე მდგომი საკუჭნაო ან მარცვლეულის შესანახი შენობა. 2. ძვ. და კუთხ. (რაჭ.) ხის პატარა სადგომი, – ჯიხური, ბუდრუგანა“ (ქეგლ VIII: 1524), **ხულა** „სახლი, სავაჭროს სადები“ (საბა 1993: 434), **ხულა** (გურ. აჭარ. იმერ.) „ბედელი, სასიმინდე, ნალია“ (ღლონტი 1984: 764), **ხულა** (მეგრ.) „პატარა ბედელი“ (ყიფშიძე 1914: 611) – **ა-ხულა** „ხორცისა და რძის პროდუქტების შესანახი შენობა“ (ბჟანია 1962: 137). ფორმები შეაპირისპირა დ. გულიამ (გულია 2004: 13).

აფხაზურიდანაა შემოსული ქართველურში (მეგრულში) **ამხარა** „პატარა სახლი ახალდაქორწინებულთათვის“ (ჭარაია 1997: 35) – **ამჰარა** „პატარძალ-სიძის საცხოვრებელი სახლი, სანთიობო“ (ჯანაშია 1954: 199); ასევე **აბარწა** „აივანი“ (ციფშიძე 1914: 191) – **ა-ბარწა** „აივანი“ (ჯანაშია 1954: 63).

ორსავე ენაში ნასესხებია **ოდა** [თ. ოდა] „ხის, ქვის... ბოძებზე დადგმული ფიცხული სახლი“ (ქეგლ VI: 8), **ოდა** (მეგრ.) „სახლი“ (ციფშიძე 1914: 293), **ოდა** (ლაზ.) „ოთახი“ (მარი 1910: 176) – **ა-ტადა** „ოთახი“ (ჯანაშია 1954: 263). **ა-ტადა** ძირითადად ბზიფურში გვხვდება (ბლაჟბა 1964: 204); **კიოსკი** [რუს. киоск, სპ. კომკ-იდან] „1. პატარა სათავსი სახელდახელო ვაჭრობისათვის. 2. პატარა ნაგებობა რაიმე სახის სპეციალური დანადგარისთვის“ (ქეგლ IV: 1223) – **ა-კვასკვა** „ოდა სახლი“ (ჯანაშია 1954: 152) / **ა-კვასქვა** „id.“ (კასლანძია 2005: 528), ასევე **ოთახი** [თ. ოთახ] „სამყოფ-საცხოვრებელი შენობის ნაწილი, რომელიც კედლებით არის გამოყოფილი“ (ქეგლ VI: 13), **ოთახი** (მეგრ.) „ოთახი“ (ციფშიძე 1914: 293), **ტოთახ** (სვან.) „id.“ – **ა-ტათახ** „ოთახი“ (ჯანაშია 1954: 263). ძირითადად გვხვდება აბჟურში (ბლაჟბა 1964: 204); **ოჯახი** [თ. ოჯაკ „კერა“, „სახლი“, „სახლეული“] „ერთად მცხოვრებ ადამიანთა ჯგუფი, რომელიც შედგება უახლოესი ნათესავებისაგან, – კომლი, სახლობა“ (ქეგლ VI: 98), **ოჯახი** (მეგრ.) „სახლი, ოჯახი, კერია“ (ციფშიძე 1914: 296), **ტოჯახ** / **ტოჯახ** (სვან.) „ოჯახი“ (თოფურია 2000: 747) – **ა-ტაჯაყ** „ბუხარი“ (რალ 1964: 266); **უაჯაყ** (აბაზ.) „საკვამური“ (აბრლ

1967: 375); **ფანჯარა** [სპ. ფანჯარაჰ] „შენობის კედელში დაყოლებული ღია ადგილი, რომელშიც მომინული ჩარჩოა ჩასმული“ (ქეგლ VII: 17) – **ა-ფენჯ~გრ** „ფანჯარა“ (რალ 1964: 382).

ნაგებობათა ნაწილების აღმნიშვნელ ლექსიკაში ძირითადად ქართველურიდან ნასესხობა დომინირებს, რაც კიდევ ერთხელ უსვამს ხაზს თ. გვანცელაძის ზემოთ მოყვანილი მოსაზრების მართებულობას (ხის მასალის გვიანდელ პერიოდში გამოყენების შესახებ).

ქვემოთ წარმოდგენილი სიტყვები ძირითადად ფიცრული სახლის ნაწილების აღმნიშვნელი ლექსიკური ერთეულებია:

ბირკული / ბრიკული (მეგრ.) „რიკული, მოაჯირი“ (ჭარაია 1997: 42), **ბირკვილი / ბირკილი** (იმერ., გურ.) „რიკული, მოაჯირი“ (დლონტი 1984: 75) – **ა-ბერკ~ვლ** „მოაჯირი“ (ჯანაშია 1954: 76), **ა-ბარკ~ვლ** „რიკული“ (შაყრილი 1986: 97); „გემზანის მოაჯირი“ (ძიძარია 1989: 16). საერთო წარმოშობის სიტყვებად მიიჩნევა და. გულია (გულია 2004: 12). აფხაზურში შესულია მეგრულიდან (შაგროვი 1989: 149; ძიძარია 1989: 47).

ბოკონი „მორის ბოდები, რომელზედაც დაყრდნობილია ფიცხული სახლის სასაძირკვე დირეები“ (ქეგლ I: 1090), **ბოკონი** (იმერ., გურ.) „სახლის საძირკველის ბურჯი, ბოძი“ (ლლონტი 1984: 79), **ბოკონი** (მეგრ.) „სახლის საძირკველის ბარჯგი“ (ჭარაია 1997: 42) – **ა-ბაკან** „აფხაზური სახლის დირე“ (კასლანძია 2005: 218). სიტყვა აფხაზურში ქართველურიდანაა შეთვისებული ფონტაქტიკის წესების სრული დაცვით (ბუკია 2010: 9).

ბოყვი „კუთხ. (იმერ. გურ.) ჩარჩო, რომელშიც კედლის ფიცრებია ჩასმული“ (ქეგლ I: 1115), **ბოყვი** (ქართლ., იმერ., რაჭ., ლეჩხ., გურ., აჭ.) „კედლის ფიცრების ჩასასმელი ჩარჩო“ (ჯავახიშვილი 1976, 217, 264, 330, 360, 404, 417), **ბოყვი** (მეგრ.) „ხის სახლის კარის თამასა“ (ყიფშიძე 1914: 207) – **ა-ბყე** „ბოყვი“ (ჯანაშია 1954: 76); აფხაზურში შესულია ქართველურიდან (ლომთათიძე 1976: 52).

კუთხე „1. მათემ. ერთი წერტილიდან გასულ ორ სწორ ხაზს შუა მოქცეული ფართობი. 2. ადგილი, სივრცის ნაწილი, სადაც ერთმანეთს ხვდება ან ერთმანეთს კვეთს ორი საგანი, ან საგნის ორი მხარე. 3. გადატ. საცხოვრებელი ადგილი“ (ქეგლ IV: 1410), **კუნთხუ** (მეგრ.) „კუთხე“ (ყიფშიძე 1914: 262), **კუთხ** (სვან.) „კუთხე“ – **ა-კუნდბ** „კუთხე“ (ჯანაშია 1954: 154), **ა-კუნთბ** (კასლანძია 2005: 536); შდრ. ბზ. **ა-კაქტ** „id.“ (ბლაჟბა 1964: 204); აფხაზურში შესულია მეგრულიდან (შაგიროვი 1989: 149). მეგრულიდან ზედმიწევნით

გადმოღებული ფორმა აქვს დაფიქსირებული ვ. კასლანძიას (ბუკია 2010: 9).

ოსხირი (მეგრ.) „სადირკველი“ (ჭარაია 1997: 110) – **ა-ტასხერ** „სადირკველი“ (ჯანაშია 1954: 266), **ა-ტაცხერ** (ბზ.) „id.“ (შაყრილი 1987: 188); ფორმები შეაპირისპირა დ. გულიამ (გულია 2004: 13). აფხაზური ფორმა მეგრულიდანაა შეთვისებული (კლიმოვი 1986: 182). ფონოტაქტიკის წესები ზედმიწვნითაა დაცული – ო ხმოვანი კ-ს შემდგომ პოზოციაში გვამღევს ტა კომპლექსს, ინტერვოკალურ პოზოციაში ი > გ.

თავანი „სხვენი“ (ქეგლ IV: 213), **თავანი** (გურ., იმერ., ქიზიყ., ზ.-აჭ., მესხ.) „არე ჭერსა და სახურავს შორის; სხვენი; ოდის თავი; სახლის ჭერი“ (ლლონტი 1984: 238), **თავანი** (ლაზ.) „სხვენი“ (ჯიქია 1975: 68) – **ა-თჷან** „ჭერი“ (ჯანაშია 1954: 127), **ა-თჷან** > ბზ. **ა-თონ** (ბლაჟბა 1964: 96). ხ. ბლაჟბა მიიჩნევს, რომ აფხაზური ფორმა ქართულიდანაა ნასესხები (იქვე). ქართველური მასალის შეპირისპირება აფხაზურ ფორმასთან გვამღევს საშუალებას, არ დავეთანხმოთ ა. შაგიროვის მოსაზრებას, რომელიც ვარაუდობს, რომ სიტყვა ორივე ენაში თურქულიდანაა შეთვისებული (შაგიროვი 1989: 108). შესაძლოა, საპირისპირო მოვლენასთან გვქონდეს საქმე და თურქული **tavan** „ჭერი“ (მაგაზანიკი 1945: 592) ქართულიდან იყოს ნასესხები.

ლიტერატურა:

1. აბაევი 1958 – В. И. Абаев, Историко-этимологический словарь осетинского языка. Т. 1. Москва-Ленинград
2. ბჟანია 1962 – Ц. Н. Бжания, Из истории хозяйства абхазов. Этнографические очерки. Сухуми
3. ბუკია 2006 – მ. ბუკია, კვლავ ქართველურ-აფხაზური ლექსიკური შეხვედრების შესახებ, წელიწდეული II, თბილისი
4. ბუკია 2010 – მ. ბუკია, ქართველური ლექსიკა ვ. კასლანძიას „აფხაზურ-რუსულ ლექსიკონში“, არნ. ჩიქობავას სახ. ენათმეცნიერების ინსტიტუტის 69-ე სამეცნიერო სესიის მასალები, თბილისი
5. ბლაჟბა 1964 – Х. С. Бгажба, Бзыбский диалект абхазского языка, Тбилиси
6. გვანცელაძე 1998 – თ. გვანცელაძე, აფხაზურ საცხოვრებელთა არქიტექტურული ტიპები და მათი სახელწოდებანი, არნ. ჩიქობავას სახ. ენათმეცნიერების ინსტიტუტის 57-ე სამეცნიერო სესიის მასალები, თბილისი

7. გულია 2004 – დ. გულია, ქართულ-მეგრულ-აფხაზური ლექსიკონი, „მახარია“, 2004, # 1, თბილისი
8. თოფურია 2000 – ვ. თოფურია, მ. ქალდანი, სვანური ლექსიკონი, თბილისი
9. კასლანძია 2005 – В. А. Касландзия, Абхазско- русский словарь, т. I, Сухуми
10. კასლანძია 2005-ა – В. А. Касландзия, Абхазско- русский словарь, т. II, Сухуми
11. კლიმოვი 1986 – Г. А. Климов, Введение в кавказское языкознание, Москва
12. ლომთათიძე 1976 – ქ. ლომთათიძე, აფხაზური და აბაზური ენების ისტორიულ-შედარებითი ანალიზი, I, ფონოლოგიური სისტემა და ფონეტიკური პროცესები, თბილისი
13. მაგაზანიკი 1945 – Д. А. Магазаник. Турецко-русский словарь. Москва
14. მაკალათია 1978 – მ. მაკალათია, მეცხოველეობა ზემო იმერეთში, მასალები იმერეთის ეთნოგრაფიული შესწავლისათვის, თბილისი
15. მარი 1910 – Н. Я. Марр. Грамматика чанского (лазского) языка с хрестоматиею и словарем. С.-Пб.

16. მაჭავარიანი 1966 – გ. მაჭავარიანი, სუბსტრატის საკითხისათვის დასავლურ-ქართველურ (ზანურ-სვანურ) ენობრივ არეალში, იკე, XV, თბილისი
17. რალ 1964 – Русско-абхазский словарь, гл. ред. Х. С. Бгажба, Сухуми
18. საბა 1993 - სულხან-საბა ორბელიანი, ლექსიკონი ქართული, ტ. II, თბილისი
19. ქაჯაია 2001 – ო. ქაჯაია, მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, ტ. I, თბილისი
20. ქაჯაია 2002 – ო. ქაჯაია, მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, ტ. II, თბილისი
21. ქეგლ – ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი არნ. ჩიქობავას საერთო რედაქციით, თბილისი, 1955-1964
22. ღლონტი 1984 – ალ. ღლონტი, ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, თბილისი
23. შაგიროვი 1989 – А. К. Шагиров, Заимствованная лексика абхазско-адыгских языков. Москва
24. შაყრილი 1987 – К. С. Шакрыл, В. Х. Конджария, Л. П. Чкадуа, Рловарь абхазского языка, т. II, Сухуми
25. ყოფშიძე 1914 – И. А. Кипшидзе, Грамматика мингрельского (иверского) языка с хрестоматией и словарем. С-ПБ

26. მიძარია 1989 – О. П. Дзидзария, Морская лексика в абхазском языке, Сухуми
27. ჭარაია 1997 – ვ. ჭარაია, მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, თბილისი
28. ჭარაია 1912 – П. Чарая, Об отношении абхазского языка к яфетическим, МЯЯ, IV, С.-Пб
29. ჯავახიშვილი 1976 – მასალები საქართველოს შინამრეწველობისა და წვრილი ხელოსნობის ისტორიისათვის. ი. ჯავახიშვილის საერთო რედაქციით. ტ. 1, აღმშენებლობა და ავეჯი, თბილისი
30. ჯანაშია 1954 – ბ. ჯანაშია, აფხაზურ-ქართული ლექსიკონი, თბილისი
31. ჯიქია 1975 – ს. ჯიქია, თურქულ-ლაზური ენობრივი ურთიერთობიდან. 4. თურქული ლექსიკური ელემენტებისათვის ლაზურში. თსუ შრომები. ენათმეცნიერება. ტ. 164. თბილისი

Manana Bukia

From the history of Kartvelian-Abkhazian lingvo-cultural relations

III

Vocabulary of building - construction

The article discusses vocabulary denoting structures-buildings in Kartvelian and Abkhaz languages. Word borrowing exists from both directions, but the prevailing is the words possessed from Kartvelian to Abkhazian, especially vocabulary words for the elements of wooden houses (indicating the later cultural period). Significant place in both languages occupy lexical units possessed from foreign (oriental) languages.

პროფესორ გენადი ბურჭულაძის ხსოვნისადმი მიძღვნილი
სამეცნიერო კონფერენციის მასალები 2012 წ.